

AURIMAS ŠVEDAS

Pokalbiai kaip patirčių atverties ir prasmų kūrimo laukas

Nevienareikšmės situacijos: Pokalbiai apie sovietmečio literatūros lauką, sudarė Rimantas Kmita, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015, 568 p., ISBN 978-609-425-143-6

Sakytinės istorijos metodas įprastai Lietuvos humanitarų taikomas renkant informaciją apie įvairius sovietmečio epochos reiškinius, įvykius, procesus bei juos tyrinėjant arba interpretuojant. Paprastai žmogiškoji atmintis ir ją prakalbinti padedantys „instrumentai“ panaudojami susidūrus su archyvinių dokumentų stoka, norint gauti kokybine prasme unikalios, jokiuose kituose istoriniuose šaltiniuose neužfiksuotos, informacijos ar siekiant atlikti tokį praeities (re)konstrukcijos veiksmą, kurio metu tyrinėtojas ir jo šaltinis (pokalbininkas) suvienija pastangas bandydami atsakyti į klausimus: „Kaip buvo iš tikrųjų?“; „Ką mes apie tai dabar manome?“; „Kokią prasmę mums, gyvenantiems *čia* ir *dabar*, įgyja praeitis, jos (at)kūrimo veiksmas ir šio veiksmo rezultatas – naujas pasakojimas?“ Taigi sakytinės istorijos metodinė prieiga leidžia nauju būdu *pažinti, išgyventi* bei *įprasminti* praeitį.

Sakytinės istorijos galimybės ir ribotumai ne kartą įvardyti bei išvalgiai aptarti Vakarų istoriografijos (jų *oral history* adeptai nuėjo ilgą kelią nuo įtarimą keliančių marginalų iki akademinio pasaulio *mainstream*'o, besimėgaujancio pripažinimu ir projektiniu finansavimu). Šio metodo silpnosios ir stipriosios pusės vis dažniau analizuojamos ir lietuvių humanitarų bendruomenėje įvairių straipsnių, recenzijų ar diskusijų forma¹. Daugiausia sakytinės istorijos galimybės aktyviai naudojasi jaunoji sovietikos tyrinėtojų karta, rengdama disertaci-

1 Žr., pvz.: Aurimas Švedas, „Sakytinės istorijos galimybės sovietmečio ir posovietinės epochos tyrimuose (atminties kultūros ir istorijos politikos problematikos aspektas“, *Lietuvos istorijos studijos*, Nr. 26, 2010, p. 148–161; Tomas Vaiseta, „Du radikalieji klausimai. Po tarptautinės konferencijos apie sakytinės istorijos taikymą sovietmečiui tirti“, *Naujasis Židynys–Aidai*, 2012, Nr. 6, p. 415–417.

jas. Tiesa, tokie veiksmai dažniausiai atliekami plačiau nesvarstant teorinių bei metodinių sakininės istorijos galimybių ir taip pastarąsias redukuojant į konkrečios užduoties sprendimui (dažniausiai – atsakymo „Kaip buvo iš tikrųjų?“ paieškoms) reikalingo „instrumento“ lygmenį. Tuo tarpu šio metodo oponentai žvelgia į jaunųjų pastangas per gana siaurą skepsio prizmę ir į jų entuziastingus šūkius „Suradom kai ką naujo ir svarbaus!“ atsako abejingu: „O mes iš esmės netikime jūsų šaltiniu, metodu ir jo dėka gautais tyrimo rezultatais!“

Aukščiau minėtų refleksijų išgrynintos išvalgos bei sakininės istorijos metodo taikymo Lietuvoje ypatumai sukuria kontekstą, padedantį suvokti situaciją, kurioje atsiduria tyrėjas, ėmęs naudoti *oral history* prieigą. Šią situaciją galima trumpai aptarti pasitelkus 6 iššūkius.

Pirmasis. Visuomenės bei mokslininkų gebėjimas laiku išgirsti, įrašyti bei išsaugoti dažniausiai garbaus amžiaus žmonių pasakojimus apie praeitį, kurie gali tapti svarbiu laiko tiltu tarp „anuomet“ ir „dabar“ ir akademinėi bendruomenei, ir sociumui ne tik mokslinė, bet ir egzistencinė prasme.

Antrasis. Išankstinis negatyvus arba pozityvus, bet neskiriantis dėmesio teorinei refleksijai požiūris į sakininę istoriją ir iš esmės uždarantis ją „faktų rinkimo“ lauke.

Trečiasis. Sakininės istorijos tyrinėjamo šaltinio – žmogiškosios atminties – specifikos (netvarumo, nuolatinės kaitos, etc.) problema bei šios problemos sprendimo galimybės.

Ketvirtasis. Sudėtinga klausinėtojo ir atsakinėtojo santykių plėtotė pokalbių metu, kuomet tyrėjas neretai tampa ne vienu iš dviejų istorijos (re)konstravimo proceso subjektų, o atsakinėjančiojo manipuliacijų objektu.

Penktasis. Specifiniai reikalavimai sakininės istorijos tyrimą norinčiam vykdyti mokslininkui (tokios asmeninės savybės, kaip empatija ir praktikos metu įgyjami įgūdžiai, etc.).

Šeštasis. Perėjimo iš sakininės istorijos tyrinėjamo *mikro* lygmens (individas) į *makro* lygmenį (visuomenė) sunkumai bandant panaudoti interviu metu gautus duomenis bendrųjų praeities vaizdinių kūrimui.

Su paminėtais iššūkiais vienaip ar kitaip susidūrė bei juos sprendė knygos *Nevienareikšmės situacijos: Pokalbiai apie sovietmečio literatūros lauką* rengėjai, todėl bandysime ją aptarti išvardytus iššūkius susklausdami į tris klausimus.

Pirmas klausimas – ar aptariamoji knyga pasirodė per vėlai?

Knygos pristatymo metu 2015 m. Vilniaus knygų mugėje kultūrologė Violeta Davoliūtė probėgšmiai užsiminė, jog galima klausti ir taip, atsižvelgiant į

greitai retėjančias žmonių, galinčių šį tą esmingo papasakoti apie sovietmečio epochą, gretas². Iš dalies teisūs tie, kurie būtent taip mato situaciją. Suvokti šio požiūrio esmę padeda vienas pavyzdys. Knyga *Nevienareikšmės situacijos*, sakytume, pratęsia Arvydo ir Stasio Sabonių pradėtą darbą, kurio rezultatas – straipsnių ir dokumentų rinkinys *Rašytojas ir cenzūra*³. Šias labai skirtingas, tačiau į žmogiškosios atminties archeologiją orientuotas ir apie literatūros lauką prabylančias knygas skiria 23 metai, per kuriuos humanitarai, tyrinėjantys sovietmečio Atlantidą, iš esmės jau prarado 1990-aisiais savo šešiasdešimtmečius šventusiųjų kartą. Ir labai greitai praras Sovietų Sąjungos žlugimą mačiusius penkiasdešimtmečius. Dėl šios priežasties sovietmetį prisimenančių ir galinčių apie jį papasakoti atsakomybę dabar prisiima tie, kurie anuomet buvo dar visai jauni arba tik įžengę į penktą dešimtmetį.

Kodėl taip nutiko? Akivaizdu, jog nenoras kalbėtis apie sovietmetį, jį prisiminti ir liudyti ilgą laiką buvo susijęs su keliomis viena kitą papildžiusiomis ir pastiprinusiomis priežastimis: 1) sovietmetį išgyvenusios tyliosios daugumos baime „O gal visa tai dar sugrįš?“ ir todėl – nenoru pernelyg atvirauti; 2) humanitarų (istorikų) siekiu naikinti baltąsias istorijos dėmes visų pirma į pagalbą pasitelkiant tuo metu tapusią prieinama naują archyvinę medžiagą; 3) bendra visuomenės neįtraukta pokalbiui kaip patirčių atverties ir prasių kūrimo laukui (ši neįtraukta tampa itin akivaizdi turint omenyje kaimyninėje Lenkijoje klestintį gilių tradicijų „*wywiad-rzeka*“ žanrą); 4) visuomenėje pirmajame Nepriklausomybės dešimtmetyje susiklosčiusio konsensuso „dar per anksti apie tai kalbėti“ virsmas XXI a. palengva įsivyraujančia nuostata „o gal tiesiog pamirškime visą tą absurdą ir gyvenkime toliau“?

Įvertinus ką tik aptartus dalykus, tyrimo projektą „Literatūros laukas sovietmečio Lietuvoje“ įgyvendinusių ir jo pagrindu knygą *Nevienareikšmės situacijos* parengusių mokslininkų darbas atrodo labai prasminga ir, kaip teisingai pastebi leidinio sudarytojas Rimantas Kmita, laikui bėgant vis didesnę vertę įgysianti pastanga „sukaupti unikalios memuarinės medžiagos būsimiems literatūros lauko tyrinėjimams“ (p. 9). Kita vertus, būtų klaida manyti, kad aptariamoms knygoms „tikroji vertė“ bus pastebėta ir suprasta tik praėjus dešimtmečiams.

2 Knygos pristatymo metu vykusios diskusijos vaizdo įrašą galima peržiūrėti Lietuvos televizijos ir radijo internetinėje svetainėje: http://www.lrt.lt/mediateka/laidos/V/2072/vilniaus_knygu_muge_2015 (žiūrėta 2015 04 15).

3 *Rašytojas ir cenzūra*: Straipsnių ir dokumentų rinkinys, sudarė Arvydas Sabonis ir Stasys Sabonis, Vilnius: Vaga, 1992.

Knyga jau sulaukė visuomenės ir žiniasklaidos dėmesio (jis buvo aiškiai juntamas Vilniaus knygų mugės metu), o matuojant mokslinio leidinio recenzavimo mastais – tiesiog žaibiškai publikuota pirmoji ir, akivaizdu, tikrai ne paskutinė pozityvi recenzija⁴, tyrimą atlikę mokslininkai yra vis pakviečiami į įvairius seminarus ar diskusijas pasidalinti savo patirtimi bei subrandintomis išvalgomis. Visi šie *Nevienareikšmes situacijas* lydintys ženklai leidžia formuluoti tezę, jog visuomenė ne tik nori atsiriboti nuo sovietmečio švelnios amnezijos šydu, bet ir siekia atsakyti į daugybę klausimų, kurių daugelis veda į tą patį tašką: kaip reikia mąstyti apie sovietmečio epochą žmogaus, visuomenės ir valstybės likimo perspektyvoje?

Kol sovietmečio visuomenės ir kultūros istorija neparašyta⁵ – pokalbiai apie pamažu istorija virstančius mūsų tėvų bei senelių gyvenimus atlieka labai svarbų prasmų kūrimo erdvės vaidmenį.

Antras klausimas, – kokį santykį tyrimo bei knygos autoriai kūrė su savo šaltiniu – žmogiškąja atmintimi ir kaip kalbėjosi su pašnekovais?

Atminties netvarumas ir nuolatinis kaitos procesas literatūrologus tikriausiai turėtų bauginti kur kas mažiau nei istorikus, įpratusius dirbti su šaltiniais, kurių forma yra statiška (ir tokia dažniausiai išlieka ilgą laiką). Žvelgdami į Viduramžiais parašytą foliantą arba Baroko epochoje pastatytą bažnyčią istorikai retsykais pamiršta, jog kiekvienos konkretaus istorijos artefakto analizės metu iš jo galima išgauti naujus atsakymus, tuo pat metu lyg ir perkeičiant patį šaltinio turinį. Šitai literatūrologams – anokia naujiena, nes taisyklė, jog skirtingi žmonės tame pačiame laike arba skirtingose epochose tą patį kūrinių perskaitys kitaip, yra tapusi banaliu šio humanitarų cecho darbo principu.

Žmogaus atmintis, kaip nuolat atsinaujinančius ir kintančius vaizdinius kurianti terpė, gali būti prilyginta tiek literatūros kūriniai, tiek istorijos šaltiniui. Atminties mechanizmų veiklą tyrinėjantys mokslininkai nustatė, jog atmintis tiesiogiai nepriklauso nuo žmogaus intencijos prisiminti įvykius, o yra nuolatinis

4 Sonata Šulcė, „Sąkytinė istorija ir sovietmečio literatūros laukas“, *Knygų aidai*, 2015, Nr. 1, p. 1 – 4.

5 Svarbūs žingsniai sovietmečio sociokultūrinės istorijos rengimo link paskutiniaisiais metais žengti Violetos Davoliūtės ir Tomo Vaisetos: Violeta Davoliute, *The Making and Breaking of Soviet Lithuania: Memory and Modernity in the Wake of War*, London and New York: Routledge, 2013; Tomas Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė: Kasdienybė ir ideologija vėlyuoju sovietmečiu (1964–1984)*, Vilnius: Naujasis Židinys–Aidai, 2014.

selekcijos ir *interpretacijos* procesų vyksmas. Britų psichologas Frederickas Bartlettas 1932 m. publikuotoje knygoje *Remembering*⁶ aprašydamas savo atliktą eksperimentą atskleidė, kaip vyksta minėti procesai. Bartletto inicijuoto eksperimento dalyviai būdavo prašomi perskaityti istoriją, o vėliau – ją perpasakoti. Išanalizavus skirtumus tarp teksto ir jo perpasakojimo, paaiškėjo keletas bendrų tendencijų: 1) istorija tapo trumpesnė; 2) istorija tapo nuoseklesnė ir rišlesnė; 3) istorijoje ėmė atsispindėti ją skaičiusių žmonių emocijos.

Kitaip sakant, aukščiau pristatyto eksperimento rezultatai atskleidžia vieną taisyklę – žmonės stengiasi suteikti prasmę tiems dalykams, kuriuos stebi ar yra išgyvenę, o tai, savo ruožtu, lemia atminties mechanizmų veiklą. Be to, žmonės prisimena ne viską, o tik tam tikrus įvykius ar įvykio epizodus, tuo tarpu praeities vaizdinyje atsirandančios spragos ar plyšiai yra panaikinami arba užpildomi net nesusimąstant, kad tai yra jau ne tiek *rekonstravimo*, kiek *konstravimo* procesas. Kaip minėta, šiuo aspektu atminties darbas yra panašus į literatūros teksto kūrimo pastangą.

Kita vertus, su sakininės istorijos „instrumentų“ pagalba gautas pasakojimas apie praeitį, nepaisant minėtų pastabų, vis tiek išlaiko istorijos šaltinio statusą, nes geba papasakoti svarbių dalykų ne tik apie praeitį, bet ir apie dabartį bei apie praeities – dabarties sąveikos formas. Akivaizdu, kad tokio šaltinio „gylis“ ir „plotis“ šiuo atveju priklauso ne tik nuo pokalbininko geranoriškumo, atminties aštrumo bei erudicijos, bet ir nuo klausinėtojo gebėjimo užduoti įdomius klausimus, gyvai reaguoti į pokalbio eigą, reikalui esant – improvizuoti, mokėti išlaikyti pauzes ir kitokiais būdais *analizuoti* bei *jausti situaciją*.

Perskaičius knygą paaiškėja, kad sovietmečio literatūros lauką tyrinėję mokslininkai puikiai suvokė jų tykančias kolizijas, todėl pasirinko pusiau struktūruoto interviu žanrą, kuris palieka galimybes koreguoti konkretaus interviu strategiją bei taktiką, atsižvelgiant į pokalbininką arba interviu metu susiklosčiusias situacijas. „Lakios vaizduotės interviuotojai nuolat išranda naujų pokalbio būdų ir sakininės istorijos panaudojimo sričių“, – pažymėjo Loreta Jakonytė apibūdindama tyrimą atlikusių mokslininkų santykį su sakininės istorijos metodu savo įvadiniame tekste, kartu leisdama suprasti, kokios knygos turėtų tikėtis skaitytojas (p. 24). Visiškai akivaizdu, kad tyrimų bei knygos autorių rizika

6 Frederic Bartlett, *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*, Cambridge: Cambridge University Press, 1932.

palikti erdvės improvizacijai, fantazijai bei atsitiktinumui pasiteisino su kaupu. Interviu įrašinėjo labai skirtingos asmenybės (Solveiga Daugirdaitė, Loreta Jakonytė, Rimantas Kmita, Donata Mitaitė), tai lėmė ne tik skirtingą pokalbių eigą, užduodamus klausimus, bet ir patį pokalbį gaubusią emociją, kuri juntama skaitant tekstą. Tad knyga *Nevienareikšmės situacijos* panaši ne į mokslinio projekto įgyvendinimo metu surinktų empirinių duomenų publikaciją (visų pirma skirtą finansavimą skyrusiems ekspertams, taip mėgstantiems skrupulingą spaudos ženklų buhalteriją), o į intriguojantį ir gyvą, daugiabalsį pasakojimą, kuriame dažniausiai ryškiai matomi abu pokalbininkai.

Recenzijos autoriui skaitant knygą įdomiausia buvo stebėti Rimanto Kmitos įgyvendintas klausimų formulavimo / uždavimo strategijas bei jų dėka gautus rezultatus (pokalbiai su Henriku Algiu Čigriejumi, Kęstučiu Nastopka, Alma ir Vladu Braziūnais). Savo metodikos esmę Kmita išraiškingai nusakė pokalbyje su portalo „Bernardinai“ žurnalistu: „Priversti žmogų prisiminti tai, ko jis apie save nėra papasakojęs, arba savo prisiminimus pertvarkyti tam tikra tema – tai klausinėtojo pasiekimai.“⁷ Tiesa, šiuo atveju žodį „priversti“ norėtusi pakeisti kitais dviem – mažiau agresija dvelkiančiais – „suteikti galimybę“, nes minėtas literatūrologas klausinėdamas savo pokalbininkus ne tiek juos verčia ką nors daryti ar pasakyti, kiek kuria situacijas, kurių metu jie nustemba, suklūsta, susidomi ir ima reinterpretuoti iš pirmo žvilgsnio aiškius dalykus arba leidžiasi pasakoti esmingai naujus siužetus.

Kaip jau minėta, visi klausinėtojai pokalbių metu elgėsi skirtingai. Tą patį galima pasakyti ir apie atsakinėtojus, taip pat kūrusius savas pokalbių strategijas. Šiame kontekste išskirtinis yra Jūratės Sprindytės pasakojimas – gili autorefleksija, teikianti galimybę skaitytojui ne tik suprasti, bet ir tam tikra prasme patirti sovietmečio epochą, kurioje savo patirtis liudijęs žmogus išgyveno *absoliučios tylos dešimtmetį* ir kažkuriuo momentu atsirėmė į *akliną ateitį*. Sutikus tokį pašnekovą interviuotojas tiesiog privalo nesutrukdyti pokalbininkui. Tai pokalbį įrašinėjusi Loreta Jakonytė ir stengėsi daryti.

Sakytinės istorijos tyrimų metu neretai interviu inicijuojantis ir klausimus užduodantis asmuo tampa ne vienu iš dviejų istorijos (re)konstravimo proceso subjektų, o atsakinėjančiojo manipuliacijų objektu. Paprastai toks likimas ištinka

7 Rimantas Kmita, „Gyvenimo situacijos visą laiką yra nevienareikšmės“, prieiga internetu: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2015-01-16-rimantas-kmita-gyvenimo-situacijos-visa-laika-yra-nevienareiksmes/126408> (žiūrėta 2015 05 01).

tyrėjus, kurie kalbasi su visuomenės politiniam, visuomeniniam ar kultūriniam elitui priklausančiais žmonėmis, disponuojančiais didžiuliu socialiniu kapitalu, jau sukūrusiais „kanonizuotą“ naratyvą apie savo asmeninę bei profesinę biografiją ir meistriškai įvaldžiusiais įvairias bendravimo su žurnalistais / buvimo viešojoje erdvėje metodikas.

Tokių vilkduobių aptariamos knygos rengėjai berods išvengė (sąmoningai?) nekviesdami pokalbiams „etatinių interviu davėjų“ ir siekdami visų pirma suteikti galimybę pasisakyti tiems literatūros lauke dirbantiems žmonėms, kurie į istorijos didžiąją sceną išeina ne taip jau dažnai. Todėl pagrindiniais *Nevienareikšmių situacijų* herojais tapo vertėjai, redaktoriai, bibliotekininkai, mokytojai, dėstytojai, knygynų darbuotojai, skaitytojai, neabejotinai praturtinę savo pasakojimais mūsų supratimą apie sovietmetį. Tiesa, skaitant pokalbius su šiais žmonėmis pasigesta trumpų jų asmeninių bei kūrybinių biografijų apžvalgų ir dalykinių bei kontekstinių komentarų, palydinčių konkrečius interviu.

Trečiasis klausimas – ar knygos *Nevienareikšmės situacijos* rengėjams pavyko panaudoti interviu metu gautus duomenis bendrųjų praeities vaizdinių kūrimui? Tam tikra prasme šis klausimas užduodamas per anksti. Akivaizdu, kad tyrimą atlikę mokslininkai dar grįš prie interviu metu plėtotų klausimų ir iš naujo vertins bei analizuos surinktą informaciją, o taip pat – rengs publikacijas. Dėl šios priežasties knygos pirmojoje dalyje pateikti Kmitos, Mitaitės ir Daugirdaitės tekstai apie skaitymo ypatumus sovietmečiu, anuometinius literatūrų ryšius bei sovietmečio redaktorių darbo specifiką vertintini kaip solidus įnašas į mūsų humanitarikoje jau prasidėjusią diskusiją, kai kada kvestionuojant nusistovėjusius vaizdinius (Daugirdaitė).

Taigi pirmą žingsnį keičiant *mikro* perspektyvą į *makro* lygmens svarstymų lauką tyrimo autoriai jau atliko. Belieka laukti naujų tekstų, subrandintų knygoje pateiktos informacijos pagrindu.